

УДК 327:88

МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ТА ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

MANIPULATION OF SOCIETY CONFLICTS IN THE CONDITIONS OF INFORMATION AND HYBRID WAR IN UKRAINE

Арабаджієв Д. Ю.,

доктор політичних наук, доцент, завідувач
кафедри загальноправових та політичних наук,
Запорізький національний технічний університет
(Запоріжжя, Україна), e-mail: dimariy026@gmail.
com, ORCID: 0000-0002-4772-081X

Сергієнко Т. І.,

кандидат політичних наук, доцент, доцент
кафедри менеджменту організацій та управління
проектами, Інженерний інститут Запорізького
національного університету (Запоріжжя, Україна),
e-mail: Sergienko7921@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-4654-9248

Arabadzhiev D. Yu.,

Doctor of sciences, associate professor Head
of the Department of Law and Political Sciences,
Zaporizhzhya National Technical University
(Zaporizhzhya, Ukraine), e-mail: dimariy026@gmail.
com, ORCID: 0000-0002-4772-081X

Sergienko T. I.,

Candidate of Political Science, Associate
Professor Associate Professor of the Department
of Management of Organizations and Project
Management, Engineering Institute of Zaporizhzhya
National University (Zaporizhia, Ukraine),
e-mail: Sergienko7921@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-4654-9248

Мета дослідження полягає у тому, щоб дослідити інформаційні та гібридні війни, які в сучасному світі набувають дедалі більшого поширення та проаналізувати причини виникнення гібридної війни в Україні, яка спрямована на руйнування свідомості та суб'єктивності індивідуумів, соціуму та нації в цілому. **Методологія** полягає в застосуванні аналітичного та системного методів дослідження. **Науковою новизною дослідження** є виокремлення різноманітних впливів на руйнування свідомості індивідуумів та соціуму в умовах інформаційної та гібридної війни. **Висновки.** Інформаційна війна є складовою частиною гібридної війни та має маніпулятивний вплив на свідомість суспільства.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційна війна, маніпуляції, вплив, інформаційне суспільство, свідомість, суспільство, інформаційні технології.

Purpose of Article. The purpose of the study is to investigate the information and hybrid wars that are becoming more widespread in the modern world and analyze the causes of the emergence of the hybrid war in Ukraine, which seeks to destroy the consciousness and subjectivity of individuals, society and the nation as a whole. The methodology is to apply analytical and systematic research methods. The scientific novelty of the research is to distinguish various influences on the destruction of consciousness of individuals and society in the conditions of information and hybrid warfare. **Conclusions.** The information warfare is an integral part of the hybrid war and has a manipulative effect on the consciousness of society.

Keywords: hybrid war, information war, manipulation, influence, information society, consciousness, society, information technologies.

Актуальність досліджень в області інформаційних та гібридних війн, характеризується формуванням нового виміру політики – віртуального інформаційного простору. Сучасна

людина, її повсякденне життя стали усе більш залежними від масової комунікації. Інформаційні технології як реальний соціальний ресурс адаптації людини до життя стали активно використовувати для маніпулювання свідомістю. Набули поширення методи інформаційного управління людьми. В такому просторі політичного буття закономірним є процес зміни ціннісних орієнтацій, ідейних переконань та поведінки його суб'єктів, як індивідуальної так і масової свідомості. Ю. Громико, виокремлює декілька способів руйнування людської свідомості на різних рівнях її впливу:

- зниження рівня функціонування людської свідомості через ураження тканин мозку;
- дезінтеграція та дезорієнтація суспільства;
- використання окультних впливів на свідомість людей;
- руйнування роботи свідомості через поширення по каналах комунікації образів і текстів;
- руйнування способів і форм ідентифікації особистості на індивідуальному, груповому та національному рівні [5, с. 7].

Таким чином, стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій несе з собою не тільки нові можливості, але й цілий ряд загроз, здатних дестабілізувати життя людей, ураження ментальних шаблонів індивідів, соціуму та нації в цілому. Однією з таких загроз є інформаційна та гібридна війна.

Аналіз останніх досліджень. Проблемами вивчення інформаційних процесів займаються відомі українські та зарубіжні дослідники (Н. Волковський, В. Воронкова, С. Жук, В. Косевцов, А. Кузьменко, О. Кіндратець, В. Ліпкан, О. Литвиненко, І. Лук'янець, В. Остроухов, П. Панарін, В. Петрик, Г. Почепцов, П. Прибутко, М. Присяжнюк, А. Рось, В. Толубко, М. Требін та ін.). Психологічний компонент інформаційної та гібридної війни глибоко досліджений у працях Д. Волгогонова, С. Зелінського, О. Караяні, В. Крисько, В. Лепського, В. Лісічкіна, А. Морозова, В. Прокоф'єва. Аналіз державної інформаційної політики в особливих умовах реалізований у роботах Ф. Барнета, С. Джерджа, М. Лібікі, К. Лорда, А. Манойла, Т. Ніколаєвої, М. Недопитанського, Ю. Ноевого, А. Петренка, С. Телешуна, Д. Фролова, В. Хатчінсона та багатьох інших. Разом з тим вивчення та аналіз опублікованих за даною проблемою робіт показали, що відсутнє комплексне дослідження із системним розглядом проблематики виникнення інформаційної та гібридної війни в Україні та виокремлення різноманітних впливів на свідомість людини в умовах сьогодення.

Мета дослідження полягає у тому, щоб дослідити інформаційні та гібридні війни, які в сучасному світі набувають дедалі більшого поширення та проаналізувати причини виникнення гібридної війни в Україні, яка спрямована на руйнування свідомості та суб'єктивності індивідуумів, соціуму та нації в цілому.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі світового розвитку науковий знання про

прийоми, методи і засоби інформаційної та гібридної війни перетворились на один з основних інструментів досягнення геополітичного домінування, де особливим різновидом зброї є інформація, а боротьба ведеться за цілеспрямовану зміну індивідуальної, групової та масової свідомості, за політичну й електоральну поведінку. Сьогодні гібридні війни перетворилися на один з найпоширеніших засобів досягнення цілей як у внутрішній так і зовнішній політиці. Події, які відбуваються в сучасній Україні, є наслідком прояву саме гібридної війни, де інформація стає менш керованою, а управління збройними та не збройними конфліктами перемістилося в інформаційний простір [6, с. 21].

Також, зазначимо, що гібридна війна планується під стратегію інформаційної війни, де відбувається побудова альтернативної зомбі-реальності, всередині якої є можливим перетворення супротивника на ворога. Так, Хофман вважає, що гібридна війна містить п'ять елементів: модальність проти структури, одночасність, злиття, комплексність, злочинність [1, р. 17]. Сьогоднішня гібридна війна в Україні розгорнута на всіх можливих напрямках і це не лише інформаційна війна – це одночасно економічна, репутаційна, смислова та людська [12, с. 8]. Проте, зазначимо, що інформаційний чинник набирає такої ваги, що стає самостійним елементом і виявляється не менш важливим, ніж військовий.

Таким чином, досліджуючи визначення інформаційної війни, зазначимо, що інформаційна сучасна ера змінила спосіб ведення бойових дій. Дані категорії не є тотожними, тож, розглянемо чим саме відрізняються дані поняття. Так, дехто з дослідників зазначає, що війна інформаційної ери використовує інформаційну технологію як засіб для успішного проведення бойових операцій [13, с. 264]. Проте в основі категорії «інформаційної війни», лежить інформація, яка розглядається як окремий об'єкт або потенційна зброя і як вигідна ціль. Щодо технологій інформаційної ери, то за їх допомогою можливе – пряме маніпулювання інформацією противника. І особливу роль в сучасному світі безпосередньо відіграє телебачення. Отже, розглянувши ці дві категорії, дійдено висновку, що під інформаційною війною розуміються дії, які використовуються для досягнення інформаційної переваги в підтримці національної військової стратегії за допомогою впливу на інформацію та інформаційні системи противника при одночасному забезпеченні безпеки й захисту власної інформації та інформаційних систем.

З іншої точки зору «інформаційна війна» розглядається як певні активні методи трансформації інформаційного простору [14, с. 129]. В інформаційних війнах цього типу мова йде про певні концепції нав'язування моделі світу, яка покликана забезпечити бажані типи поведінки, про атаки на структури породження інформації та процеси міркувань за допомогою маніпулювання людською свідомістю [11, с. 194].

Реалії сьогодення та події які відбуваються в Україні свідчать, що анексія (окупація) АР

Криму та агресія у східних регіонах нашої країни здійснювались Росією через комплексне використання регулярних підрозділів ЗС РФ, економічний тиск, пропагандистську кампанію, дипломатичне блокування правових механізмів міжнародних організацій по врегулюванню конфлікту і т.п. Саме дії РФ в Україні додали важливі визначальні методики до дискусій з проблематики «гібридної війни» [8]. Отже, конфлікт між Україною та Росією дає підстави вважати, що гібридна війна – це комбінація традиційних та нетрадиційних методів ведення війни [2, с. 162], які включають використання сил спеціального призначення, нерегулярних збройних формувань, підтримку внутрішніх заворушень та сепаратистських рухів, інформаційну війну та пропаганду, дипломатичні заходи, кібератаки та економічний тиск.

Отже, основною причиною деструктивних явищ які відбуваються сьогодні, як в середині держави так і за їх межами, та призводять до війни є сфера політики. Тобто джерело конфліктності, в порівнянні з іншими сферами суспільного життя, криється в самій природі політичних відносин як відносин влади, заснованих на пануванні одних і підпорядкуванні інших, на переважанні одних людей та їх інтересів над іншими, що загрожує зіткненнями і протиборством. В будь-якому суспільстві політичні відносини містять суперечності, оскільки суспільство складається із різних соціальних груп, владних інститутів, індивідів із своїми інтересами.

Тому приймаючи до уваги сучасний стан України саме подальше проведення успішних інтеграційних перетворень може призвести до оздоровлення політичної системи та, як наслідок вирішення накопичених соціальних політичних та економічних проблем [4, с. 35]. Отже, війна проти України носить світоглядний, цивілізаційний характер та має за мету підкорити свідомість населення та сформувати за допомогою інформаційних ресурсів певний світогляд.

В умовах інформаційного суспільства вирішення задач війни напряму залежить від можливостей швидкої обробки інформації та використанні її у військових цілях. Крім того, широкі можливості засобів масової комунікації по миттєвій доставці будь якої інформації у будь яку частину світу роблять саму інформацію зброєю. Основна мета інформаційної війни полягає у послабленні моральних і матеріальних сил супротивника або конкурента та посилити власні позиції [10, с. 298]. Інформаційна війна передбачає використання заходів маніпулятивного впливу на свідомість людини в ідеологічному та емоційному сенсі.

Технології подібного впливу на людську свідомість різноманітні, але одним з найважливіших завдань для суб'єкта інформаційної війни є вміння кодувати повідомлення, розповсюджені в період інформаційної війни. Мета такої маніпуляції найчастіше полягає у [15, с. 50]:

– зниженні загального рівня свідомості людей, що живуть на певній території;

– руйнування у них стійкої системи світоглядних цінностей і заміщення їх різними ціннісними стимуляторами;

– знищення родової і культурної пам'яті людей, психотизація і невротизація суспільства, що виникає через це і призводить до появи манакального–буйних і водночас повністю керованих осіб;

– руйнування традиційних механізмів самоідентифікації і заміщення їх механізмами ідентифікації нового типу через створення різного роду «груп участі»;

– руйнування суб'єктності цілих етносів і народів;

– здійснення цивілізаційної перевербовки етносів і народів.

Також, зазначимо, що в інформаційній війні найбільший пріоритет віддається прихованим загрозам, так як саме вони дозволяють вирощувати внутрішні загрози та цілеспрямовано управляти системою із зовні. Виходячи зі змісту та ролі інформації у сучасному світі, американський дослідник М. Маклюен виводить цікаву тезу, що звучить так: «Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації» [9, с. 90].

Сьогодні процес інформатизації суспільства, його державних та суспільних інститутів, розвивається стрімко і як правило непередбачено і некеровано [16, с. 124]. Тож, державні структури повинні законодавчо закріпити можливість громадських структур користуватися суспільним мовленням та забезпечити квоти на інформаційні програми, спрямовані на формування позитивного іміджу держави та збройних сил, поширення правдивих історичних фактів, повагу до національних символів і традицій та мобілізацію на протистояння зовнішній агресії. Сучасні українські мас–медіа створюють декілька інформаційних просторів: на одних йде війна, на інших – розважальні шоу та інше. Така ситуація створює умови, в яких втрачається можливість сформувати необхідні для генерування лідерів п'ятдесят відсотків суспільства. Якщо це створюється свідомо, то у стані війни еліту, яка зацікавлена в такому перебігу подій необхідно притягати до відповідальності. Отже, маніпулювання свідомістю відбувається здебільшого тими, хто контролює засоби масової інформації. В українських реаліях це не більше десяти олігархічних кланів. Чи відповідають цінності цих кланів потребам українського громадянського суспільства? Чи може населення України, більшість якого, знаходиться за межами бідності, мати вплив на мас–медіа – ні.

У сьогоднішніх реаліях цим займаються волонтерські організації, які об'єднують комерційні організації, суспільство і державні структури. Фактично вирішуючи завдання державних органів, тому логічно було б відати їм контролюючі функції з правом висловлювати недовіру органам влади, що не справляється з функціональними обов'язками які покладені саме на них. Також, зазначимо що для перемоги необхідно побудувати стратегічну модель розвитку майбутнього України,

показати сучасній молоді перспективи розвитку та забезпечити їх відповідними фінансовими можливостями, заохочувати та розвивати в Україні виробництво високотехнологічної продукції [3, с. 90]. Українському суспільству необхідно перестати постійно відповідати на виклики, а будувати власну історію та економіку.

Висновки. Таким чином, перехід до інформаційного суспільства обернувся для сучасного суспільства тотальною катастрофою, оскільки гібридна війна, породжена цим суспільством, є дієвим інструментом політики, а її розгортання означає існування однієї держави ціною виключення іншої. Метою гібридної війни проти України є знищення ідентичності нації через зміну принципів, настанов, стилю та напрямків мислення індивідуумів та нав'язування певних моделей поведінки. Змінення людини може відбуватися як поступово, еволюційним шляхом, так і цілеспрямовано, за допомогою інформаційних технологій. На наш погляд, в найбільшій мірі такі ментальні зрушення виявилися у деяких груп населення на Сході та Півдні України, що призвело до окупації та війни на деяких територіях нашої країни. Це підтверджує той факт, що змінення суспільної думки соціуму спричинило серйозні наслідки для країни, виникнення соціальної напруженості, агресії та ненависті до своїх співвітчизників, було спричинено ззовні, було добре спланованим та мало свої цілі.

Рецепт протидії на інформаційному полі бою можна знайти в наукових дослідженнях ідеолога мережевих війн О. Дугіна [7, с. 360] який стверджує, що головне – контролювати протокол, алгоритм, а не потоки інформації. Таким чином, інформація може буди вільною, але найважливіше те, як саме її декодувати. Формування позитивного інформаційного простору як на задача інформаційної стратегії подолання кризових явищ буде корисним й для подальшого розвитку та консолідації української політичної нації та політичного класу. Тож, в основі позитивного інформаційного поля є політична комунікація яка має бути засобом координації суспільно–політичних інтересів на основі повного інформування, реалізації прав і свобод особистості, демократичної політичної культури та свободи мас–медіа від владних структур.

Перспективи подальших досліджень. Представлені результати дослідження являються початковою ланкою визначення причин виникнення гібридної війни в Україні, яка спрямована на руйнування людської свідомості. Перспективою подальших досліджень є розроблення шляхів протидії гібридній війні та вдосконалення механізмів державного управління в цих умовах.

Список використаних джерел

1. Hoffman, FG., 2011. 'Future Threats and Strategic Thinking', *Infinity Journal*, No Fall, p.17.
2. Hurak, I., 2015. 'Rosyjska obecność militarna oraz dyplomacja rosyjska w kontekście konfliktu na wschodzie Ukrainy', *East of Europe. Humanities and social studies*, №1 (2), p.161–182.
3. Арабаджиев, ДЮ., 2011. 'Соціокультурні тренди і український контекст патріотичного виховання молоді',

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані», №3 (77), с.87–91.

4. Астахов, ДС., 2017. 'Интеграційні процеси та їх вплив на модернізацію політичної системи України в умовах збройного протистояння', *Матеріали VII Міжнародної наукової конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: ідеї миру та не насильства у змінах глобального порядку»* (24 березня 2017 року, м. Запоріжжя), Запоріжжя: КСК-Альянс, с.35–37.

5. Громыко, Ю., 2010. 'Оружие, поражающее сознание – что это такое?' *Кому будет принадлежать концентрированное оружие в XXI веке*, М.: Россия, с.7–8.

6. Дорошкевич, АС., 2015. 'Гібридна війна в інформаційному суспільстві', *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, №2 (25), с.21–28.

7. Дугин, А., 2000. 'Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством', М.: Арктогея-центр, с.358–363.

8. Інтерв'ю Франка ван Каппена, 2014. 'Гібридна війна Путіна – нікто не знаєт, как ответит', *Аргумент*, 28.04.2014. [online] Доступно: http://argumentua.com/stati/gibridnaya_voina_putina_nikto_ne_znaet_kak_otvetit (дата звернення 22.08.2016).

9. Баровська, А., 2016. 'Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії', К.: НІСД, 109 с.

10. Кіндратець, ОМ., 2016. 'Війна як чинник зміни світопорядку', *Гілея: науковий вісник*, Українська академія наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, №109, с.297–300.

11. Руднєва, АО., 2013. 'Інформаційна безпека та інформаційна політика України в умовах інформаційного протистояння', *Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів: Матеріали III Міжнародної наукової конференції* (29 березня 2013), Запоріжжя, с.194–196.

12. Сенченко, О., 2014. 'Структури, засоби і моделі застосування консциєнтальної зброї в системі соціальних комунікацій', *Вісник Книжкової палати*, №7, с.1–7.

13. Сергієнко, ТІ., 2015. 'Інформаційні війни як фактор впливу на політичну свідомість', *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*, Гол. ред. В. Г. Воронкова; Запоріж. держ. інж. акад., Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, Вип. 61, с.264–265.

14. Сергієнко, ТІ., 2015. 'Теоретико-методологічні виміри дослідження інформаційної війни', *Удосконалення механізмів інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми розвитку сучасної України за умов глобалізації: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 19–20 листопада 2015 року, за заг. ред. д.філософ.н., проф. В. Г. Воронкової*, Запоріжжя: РВВ ЗДІА, с.128–131.

15. Смола, ЛЄ., 2016. 'Аспекти ведення інформаційної та гібридної війни в контексті застосування комунікаційних технологій', *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: електронний науково-практичний журнал*, Одеса, Вип.1, с.48–53.

16. Фісун, АО., 2012. 'Особливості механізму інформаційних війн в сучасному глобальному суспільстві', *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів»* (01–02 березня 2012 р.), Запоріжжя: КСК-Альянс, с.124–126.

References

1. Hoffman, FG., 2011. 'Future Threats and Strategic Thinking', *Infinity Journal, No Fall*, p.17.

2. Hurak, I., 2015. 'Rosyjska obecność militarna oraz dyplomacja rosyjska w kontekście konfliktu na wschodzie Ukrainy', *East of Europe. Humanities and social studies*, №1 (2), p.161–182.

3. Arabadzhyjev, DJu., 2011. 'Sociokulturni trendy i ukrai'ns'kyj kontekst patriotychnogo vyhovannja molodi (Socio-cultural trends and the Ukrainian context of patriotic upbringing of youth)', *Naukovo-teoretychnyj i gromads'ko-politychnyj al'manah «Grani»*, №3 (77), s.87–91.

4. Astahov, DS., 2017. 'Integracijni procesy ta i'h vplyv na modernizaciju politychnoi' systemy Ukraїny v umovah zbrojnego protystojannja (Integration processes and their influence on the modernization of the political system of Ukraine in conditions of

armed confrontation)', *Materialy VII Mizhnarodnoi' naukovoї konferencii' «Social'ne prognuzuvannja ta proektuvannja majbutn'ogo kraїny: idei' myru ta ne nasyľstva u zminah global'nogo porjadku»* (24 bereznja 2017 roku, m. Zaporizhzhja), Zaporizhzhja: KSK–Al'jans, s.35–37.

5. Gromyko, Ju., 2010. 'Oruzhie, porazhajushhee soznanie – chto jeto takoe?' (Conscious weapons – what is it?) *Komu budet prinadlezhat' konsciental'noe oruzhie v XXI veke*, M.: Rossija, s.7–8.

6. Doroshkevych, AS., 2015. 'Gibrydna vijna v informacijnomu suspil'stvi (Hybrid War in the Information Society)', *Visnyk Nacional'nogo universytetu «Jurydychna akademija Ukraїny imeni Jaroslava Mudrogo»*, №2 (25), s.21–28.

7. Dugin, A., 2000. 'Osnovy geopolitiki. Geopoliticheskoe budushhee Rossii. Myslit' Prostranstvom (Basics of geopolitics. The geopolitical future of Russia. Think Space)', M.: Arktogeja–centr, s.358–363.

8. Interv'ju Franka van Kappena, 2014. 'Gibridnaja vojna Putina – nikto ne znaet, kak otvetit' (Putin's hybrid war – no one knows how to answer)', *Argument*, 28.04.2014. [online] Dostupno: http://argumentua.com/stati/gibridnaya_voina_putina_nikto_ne_znaet_kak_otvetit (data zvernennja 22.08.2016).

9. Barov's'ka, A., 2016. 'Informacijni vyklyky gibrydnoi' vijny: kontent, kanaly, mehanizmy protydii' (Information challenges of the hybrid war: content, channels, mechanisms of counteraction)', K.: NISD, 109 s.

10. Kindratec', OM., 2016. 'Vijna jak chynnyk zminy svitoporjadku (War as a factor in changing the world order)', *Gileja: naukovyj visnyk, Ukraїns'ka akademija nauk, Nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni M. P. Dragomanova*, №109, s.297–300.

11. Rudnjeva, AO., 2013. 'Informacijna bezpeka ta informacijna polityka Ukraїny v umovah informacijnogo protystojannja (Information security and information policy of Ukraine in conditions of information confrontation)', *Social'ne prognuzuvannja ta proektuvannja politychnyh situacij ta procesiv: Materialy III Mizhnarodnoi' naukovoї konferencii' (29 bereznja 2013)*, Zaporizhzhja, s.194–196.

12. Senchenko, O., 2014. 'Struktury, zasoby i modeli zastosuvannja konscijental'noi' zbroi' v systemi social'nyh komunikacij (Structures, tools and models of using constable weapons in the social communications system)', *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, №7, s.1–7.

13. Sergijenko, TI., 2015. 'Informacijni vijny jak faktor vplyvu na politychnu svidomist' (Information wars as a factor in influencing political consciousness)', *Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii' : Zbirnyk naukovykh prac'*, Gol. red. V. G. Voronkova; Zaporiz. derzh. inzh. akad., Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, Vyp. 61, s.264–265.

14. Sergijenko, TI., 2015. 'Teoretyko-metodologichni vymiry doslidzhennja informacijnoi' vijny (Theoretical and methodological dimensions of the study of information warfare)', *Udoskonalennja mehanizmv informacijnogo suspil'stva jak cyvilizacijnoi' paradygmy rozvytku suchasnoi' Ukraїny za umov globalizacii' : Materialy Vseukrai'ns'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii' 19–20 lystopada 2015 roku, za zag. red. d.filosof.n., prof. V. G. Voronkovoї*, Zaporizhzhja: RVV ZDIA, s.128–131.

15. Smola, LJe., 2016. 'Aspekty vedennja informacijnoi' ta gibrydnoi' vijny v konteksti zastosuvannja komunikacijnyh tehnologij (The aspects of informational and hybrid warfare in the context of the application of communication technologies)', *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: elektronnyj naukovo-praktychnyj zhurnal*, Odessa, Vyp.1, s.48–53.

16. Fisun, AO., 2012. 'Osoblyvosti mehanizmu informacijnyh vijn v suchasnomu global'nomu suspil'stvi (Features of the mechanism of information wars in the modern global society)', *Materialy Mizhnarodnoi' naukovoї konferencii' «Social'ne prognuzuvannja ta proektuvannja politychnyh situacij ta procesiv»* (01–02 bereznja 2012 r.), Zaporizhzhja: KSK–Al'janc, s.124–126.

* * *